

De Vestingwerken van Steenberg tot 1630

W.A. van Ham

Wie tegenwoordig de stad Steenberg bezoekt, zal niet vermoeden, dat deze plaats eens een belangrijke schakel vormde in de rij van vestingen langs de grenzen van de Republiek der Verenigde Nederlanden. Van nog groter belang was zij in de periode, die aan de consolidering der Republiek voorafging, de tijd na het Twaalfjarig Bestand. Bergen op Zoom, Willemstad, het Fort Noordam bij Zevenbergen en Breda hadden tot 1625 allen een Staatse bezetting. Van die frontenlinie vormde Steenberg een onmisbaar gedeelte. Nadat Breda in 1625 in Spaanse handen was overgegaan, was de versterking der overgebleven fortificatiën een onmisbare voorwaarde voor de veiligheid der Republiek in het zuiden.

Van de vestingwerken van Steenberg is ogenschijnlijk niets over. De opmerkelijke bezoeker zal echter spoedig - vooral aan de Oostzijde van de stad - enige bochtige sloten ontdekken, welke de afscheiding vormen tussen laaggelegen stroken gras- en bouwland, terwijl naast deze laagten hogere percelen zijn gelegen; hieruit kan men opmaken, dat hier eens brede grachten en hoge wallen lagen.

Over het ontstaan van deze werken is tot nu toe weinig gepubliceerd; zo zal het vele inwoners van Steenberg verwonderen, wanneer hun wordt verteld, dat het huidige R.K. Kerkhof is aangelegd op een 18^e-eeuws lunet! Dit kerkhof ligt echter in de z.g. buitenwerken, welke later zijn ontstaan dan de z.g. binnenvesting of hoofdwal, bestaande uit een wal met zes bolwerken, omringd door een brede gracht of vest.

Het ontstaan van deze omwalling is in dit artikel belicht, waarbij men tevens zal ontdekken, hoe een aantal straat- en plaatsnamen, thans nog te Steenberg in gebruik, zijn ontstaan. Moge dit artikel voorts de grondslag vormen van een volledige vestinggeschiedenis van de stad Steenberg.¹

Topografie van de stadskern

Over de topografie van Steenberg in de middeleeuwen is zeer weinig bekend. Het dorp Steenberg zal eerst in de loop der 13e eeuw zijn ontstaan, zoals reeds door pastoor Juten is betoogd. Prof. Cerutti heeft in 1952 erop gewezen, dat Steenberg in 1213 behoorde tot een der twaalf villae(hoven) van de Heer van Breda.²

Om de ligging van het dorp terug te vinden, dienen we dus eerst de toestand van het land van Steenberg in de 13e eeuw te reconstrueren.

Dit is een moeilijke opgave, onder meer omdat wij nog niet over goede geologische kaarten beschikken. De vele polders waaruit deze gemeente thans bestaat, waren in de 13e eeuw in elk geval niet ingedijkt. Dit kleigebied bestond toen nog uit gorzen en aanwassen, doorsneden door waterlopen, welke in directe verbinding stonden met het buitenwater.

Een van deze waterlopen was voor de scheepvaart geschikt en werd Striene genaamd. Deze Striene liep volgens Beekman van Strijenham (ten zuiden van het eiland Tholen)

door de Z.O.-hoek van Tholen, kruiste de Eendracht, liep vervolgens door de Mattenburgpolder, de Oude Heijepolder en de Graaf-Hendrikspolder en stroomde ten noorden van Steenbergen door enige Dinteloordse polders naar het huidige Volkerak, vandaar ten westen van het huidige Willemstad noordwaarts door de tegenwoordige Hoekse Waard en mondde dan uit op de Maas.

Deze verbindende functie van de Striene, (die in details echter nog nadere studie behoeft) bevorderde de scheepvaart, welke echter in betekenis afnam, toen de rivier omstreeks 1220 op het eiland Tholen werd afgedamd. Steenbergen was toen voor de handel van geen betekenis.

Daarom is het misschien beter niet aan te nemen, (zoals men in het verleden gedaan heeft), dat juist de Striene de oorzaak van de stichting van deze plaats is geweest. Nog minder grond is er voor de veronderstelling, dat Steenbergen aan deze rivier zijn naam ontleent.

Temidden van bovengenoemde gorzen en aanwassen lag echter een hoge diluviale landtong, het tegenwoordige Oudland. Deze landtong strekte zich ten noorden van Moerstraten uit tot de plaats, waar nu nog de stadskern van Steenbergen is gelegen. De landtong was niet overal even hoog, in het noorden liep deze strook smaller toe, en vertoonde aan de waterkant een verhoging. Deze is tegenwoordig nog 3^{1/2}-4 m boven N.A.P. hoog, en door de sprekende tegenstelling tussen de hoge landtong en het lage, door vloedwater onderlopend land ontstond de naam „bergen", welke thans nog deel uitmaakt van de stadsnaam. Dicht achter deze hoge rand, welke een natuurlijke waterkering vormde, ontstond het dorp Steenbergen. Wij meenden dit oorspronkelijke dorp aan te kunnen wijzen in de tegenwoordige Blauwstraat en omgeving (Rongelstraat, Pompstraat, Smidstraat, Wei), welke thans nog en deel vormen van de stadskern. Het dorp Steenbergen was in de 13e eeuw nog klein en onaanzienlijk zonder handel van betekenis. Het is mogelijk ontstaan nabij de bestaande versterking, welke rond het begin der 13e eeuw zal zijn gebouwd.

Uit vele studies is reeds bekend, dat deze streek al in die tijd een twistappel vormde tussen de Graven van Holland en de Hertogen van Brabant.

Woontoren

Rond 1200 werden aan de heer van Breda, behalve zijn reeds bestaande allodium, alle landen beneden Prinsenhage tot de Striene toe in leen gegeven. Sedertdien zijn deze tot 1287 het Land van Breda blijven vormen. Mogelijk is toen reeds hier een donjon of woontoren gebouwd, welk deel uitgemaakt kan hebben van de hof of villa (in engere zin), de plaats dus waar de meier woonde, welke het gezag van de heer van Breda vertegenwoordigde. Deze donjon menen we terug te vinden in de oude toren, waarvan de ruïne voor 1747 op de hoek Molenweg- Wipstraat stond, ter plaatse van de woning van molenaar Trouw.

Mogelijk zou een vergelijking van deze toren met afbeeldingen van 13e of 14e eeuwse donjons deze mening kunnen bevestigen. Van deze toren bestaan nog enige tekeningen, aanwezig in de atlas van het Prov. Genootschap te 's-Hertogenbosch. Naar deze tekeningen is door H. Spilman een gravure vervaardigd, o.a. gereproduceerd in „Tegenwoordige Staat van Alle Volken“, deel 12, uitgegeven bij Tirion te Amsterdam in 1741. Hij is ook zichtbaar op het „Prospectus Steenbergae a meridie“ bij J. le Roy, Castella et praetoria Nobilium Brabantiae. Mede door de opheffing van de lijfeigenschap voor de onderhorigen van de Heer van Breda in het midden van de dertiende eeuw is het ontstaan van een afzonderlijke vrije gemeenschap ten noorden van deze sterkte bevorderd. Deze sterkte vormde dan ten zuiden van het dorp in tijd van nood een soort frontdekking, terwijl aan de andere zijden het dorp door lage, onder het vloedwater liggende gronden was omgeven. Dat ter plaatse van het 15e-eeuwse stadhuis op de Markt reeds in de 13e eeuw een versterking of toluhuis was gebouwd, wordt door ons sterk betwijfeld. De toren aan de Molenweg vormde dus o.i. het z.g. Steen, waaraan de stad het eerste deel van haar naam ontleent.

Om de bewoners van het betwiste gebied aan zich te binden, schonk de heer van Breda in 1272 aan de bewoners van het dorp belangrijke voorrechten en vrijheden. Nu kon Steenberg zich verder ontwikkelen, mede dank zij de gunstige ligging. Door een kreek, als haven gebruikt, stond Steenberg in verbinding met het open water (het open gedeelte van de Striene). Hierlangs kon men o.a. Eendracht en Schelde bereiken, op welke wateren de Steenbergaren in 1297 tolvrijdom kregen. In 1319 kregen de bewoners nader verlot het dorp te omwallen.³ Of zij van dat verlot terstond gebruik gemaakt hebben valt niet te zeggen.

In de 14e eeuw bloeide de stad Steenberg door handel en zeevaart: in 1331 kreeg Steenberg o.m. het recht een jaarmarkt te houden en een havendijk aan te leggen. In het midden van deze eeuw (1345) wordt Steenberg voor het eerst stad genoemd⁴. Rond 1327 was het meer welvarend dan de stad Breda⁵. In 1374 was het aantal huizen aangegroeid tot ongeveer 360. Uit deze tijd zijn reeds enige straatnamen bekend. „Die Karcstrate“ (Grote Kerkstraat) wordt genoemd in 1431⁶. „De Brede Strate“ (Kaaistraat) in 1454; in hetzelfde jaar „de Smeetstrate“ (Smidstraat)⁷. Reeds v66r 1440 moet een uitbreiding der vesting hebben plaats gehad. In dat jaar immers spreekt men reeds van „binnen der ouden vesten der stadt van Steenberghen⁸. In het jaar 1454 werd de stadsmuur naar het westen uitgelegd, waarvan de kosten werden gedragen door het Oudland, het Westland en de Stad Steenberg⁹. Dertig jaar later drong Engelbrecht van Nassau op vernieuwing aan. Hiervoor beloofden Oudland en Westland de stad te zullen steunen¹⁰. Na deze uitbreidingen had de stad de vorm van een langwerpige afgeplatte vijfhoek, zo men wil een doorgesneden zeshoek. De stad was ongeveer gelegen tussen de huidige straten: West-Dam, Oost-Dam, Binnenvest, het verlengde van de Binnenvest tot Kruitweg, Kruitweg, Zoutstraat, Nicolaas Peckstraat, Geert Vinckestraat, Kromme Elleboog.

In de 15e eeuw ging de betekenis van de stad achteruit. Een dieptepunt werd bereikt in 1464, toen het aantal bewoonde huizen was teruggelopen tot 57. Na de bedijking van Kruisland in 1487 groeide de bevolking weer aan, vooral in de polders. In 1497 stonden binnen de stad 116 huizen, in 1526: 134. Ook werd in het begin van de 16e eeuw de kerk verbouwd of uitgebreid, een teken van nieuwe bloei. Steenberg had echter meer waarde gekregen als agrarisch middelpunt. Hoe gering de betekenis van de zeehandel was geworden, blijkt uit het feit, dat in 1539 bij de inpoldering van de Graaf Hendrikspolder de haven werd afgedamd. De haven werd in 1581 heropend; sinds dat jaar werd door een kaai- of dam voorkomen, dat het zoute water van de haven de stadgracht binnendrong. (Op deze dam was een steenweg gelegen).

Zegel van Prins Frederik Hendrik, 17e eeuw, Gem. Arch. R'daal.

In het begin van de 16e eeuw werd de stad ook in het zuiden beter versterkt: hier werd een vestingwerk gemaakt, dat tot de huidige Molenweg reikte. De oude toren werd als poort gebruikt en daarom ook wel Wouwpoort of Oude Poort genoemd. In de Voorgeboden (stedelijke ordonnantiën) van 1504 worden de „Nieuwe Vesten" genoemd¹¹. In de oudst bewaarde stadsrekening (1593) komt de naam „Oost- en West-Molenvesten" voor. Op deze vesten stond de molen van de Prins, waarmee niet alleen de naam „Molenvesten" verklaard wordt, doch ook, dat met deze „vesten" zowel de wallen als de grachten van dit vestingwerk waren bedoeld. De term oost en west zal veroorzaakt zijn door de aanwezigheid van de weg (nu Wouwsestraat), welke van de stadspoort naar de toren liep, en de binnenruimte van dit werk in een oost- en westzijde verdeelde. Waarschijnlijk was de binnenruimte niet bebouwd, gezien het feit dat deze vesten jaarlijks verhuurd werden. Dit vestingwerk werd aan de oost- en westzijde begrensd door de hillen.

De naam hillen komt ook voor in de Voorgeboden van 1504¹². De betekenis kan zijn: heuvel, hoogte, eiland of onbedijkte buitenlanden¹³. Merkwaardig is, dat tegenwoordig het gebied zeer laag ligt. Dit is veroorzaakt door het afgraven van land in de 17e eeuw ten behoeve van de vestingwerken. Daar de oosthillen in 1635 en de westhillen in 1639 door vestingwerken werden ingenomen en wij de ligging van deze werken (kroonwerk en hoornwerk) kennen, is het mogelijk de begrenzing van hillen en molenvesten ongeveer aan te wijzen. Van de middeleeuwse groei van de stad poogt fig. 1 een beeld te geven. Bij raadpleging van deze schets diene men er echter rekening mede te houden, dat deze slechts kon worden samengesteld met behulp van gegevens uit de 17e eeuw en door middel van bestudering van de huidige plattegrond van Steenberg. Betrouwbare plattegronden uit de tijd vóór 1628 zijn ons niet bekend. De 16e eeuwse kaartmaker Jacob van Deventer schijnt Steenberg niet te hebben bezocht.

De tachtigjarige oorlog

Tijdens de 80-jarige oorlog heeft Steenberg weinig rust gekend. Mede door zijn ligging ten noorden van Bergen op Zoom en ten n.o. van Tholen en t.o.v. de waterwegen tussen Holland en Zeeland, had het stadje de belangstelling van de beide oorlogvoerende partijen. Het was moeilijk te verdedigen, daar de vestingwerken ouderwets waren; dit blijkt o.a. uit het feit, dat Steenberg diverse malen van bezetter wisselde¹⁴.

Zowel van Spaanse als van Staatse zijde zijn pogingen ondernomen de vestingwerken te verbeteren, maar van grote betekenis schijnen deze niet te zijn geweest, gezien de geringe weerbaarheid van de Stad¹⁵. In 1590 kwam Steenberg aan de Staten-Generaal, welke de stad behielden tot 1622. In deze periode kon aan herstel van stad en vestingwerken worden gedacht. Tijdens het twaalfjarig bestand zijn vele werken, meestal noodzakelijke reparaties, uitgevoerd. Bij het einde van het bestand werden wegens de nieuwe oorlogsdreiging ook enige nieuwe werken aangelegd, o.a. een

contrescarp (voorwal) ten noorden van de stad. De kosten hiervan werden door de ingenieur David van Orliens geraamd op f 18.000,-, doch bedroegen in werkelijkheid f 38.000,-! !¹⁶. Dit alles heeft niet gebaat: bij de Spaanse veldtocht tegen Bergen op Zoom werd Steenbergen opnieuw het slachtoffer.

Militaire ontwikkeling 1621 - 1628

Na het einde van het twaalfjarig bestand deed Prins Maurits vergeefse aanvallen op Den Bosch en Antwerpen. Frederik Hendrik trok naar Brabant, welk hertogdom tot Brussel toe door zijn troepen werd geplunderd. Als reactie hierop volgde een veldtocht van de Zuidelijke Nederlanden tegen Bergen op Zoom en Zeeland gericht. Onder leiding van de veldheer Spinola trok het leger naar Wou; een deel ervan marcheerde

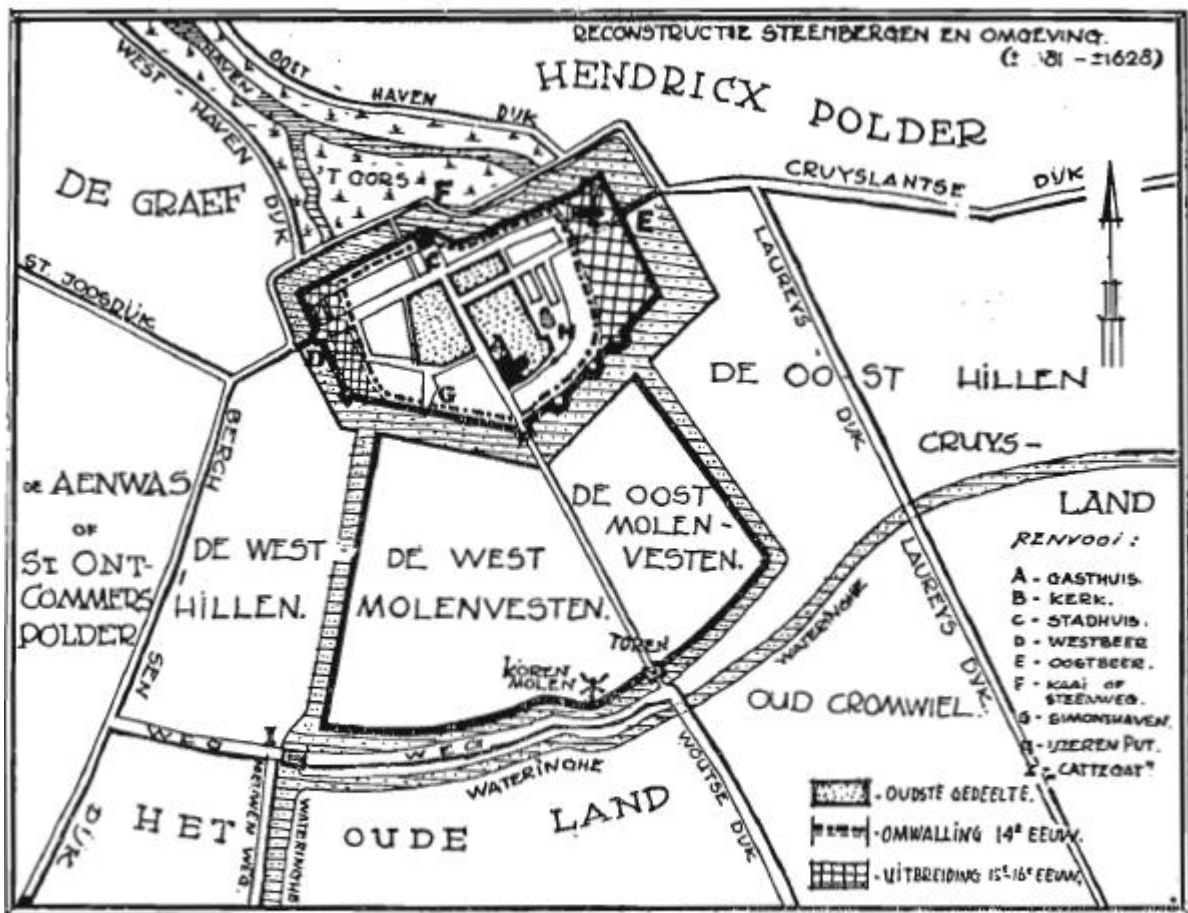

Fig. 1.

RECONSTRUCTIE VAN STEENBERGEN VÓÓR DE AANLEG DER NIEUWE VESTINGWERKEN IN 1627-1628. Voor toelichting zie aantekening 1.

naar Steenbergen. De stad was zwak verdedigd, „quantsuys een plaats daer niet veel aen gelegen was,” zegt een tijdgenoot." Na een hevige beschieting werd de zwaar geteisterde stad overgegeven. Het beleg van Bergen op Zoom, daarna volgende, liep echter op een mislukking uit. Na enige maanden (juli-oktober 1622) trokken de Spaanse troepen zich terug en ook Steenbergen kwam weer in handen der Staten-Generaal. De stad was door beide legers geplunderd en in deze jaren heerste hier ook

nog de pest." Na de herovering van Steenberg en was echter het gevaar nog niet geweken; diverse malen heeft Spinola in deze jaren getracht Tholen en Bergen op Zoom te veroveren. Maar ondanks dat werd aan de vestingwerken van Steenberg praktisch niets gedaan. Spoedig had Spinola succes: de stad Breda werd omsingeld en na een beleg van 27 augustus 1624 - 2 juni 1625 kwam deze belangrijke vesting in Spaanse handen. Het wegvallen van deze vesting betekende een belangrijke bres in de verdedigingsgordel der Republiek. Op allerlei wijzen moest de defensie van de Staat worden verbeterd. Zo werd in mei - juni 1625 aan de Staten-Generaal geadviseerd te beginnen met de aanleg van een fort op het „hooft" van Steenberg¹⁹.

Een besluit daartoe, in begin juli 1625 genomen, werd echter op 31 juli d.a.v. ingetrokken²⁰. In het jaar 1626 heeft men het toch nodig geacht dit fort te stichten. De werken aan de stad zelf konden echter voorlopig geen doorgang vinden, wat ten dele te wijten is aan de voortdurende geldnood, waarin de Staten-Generaal verkeerden²¹.

Bouw van het fort Henricus

Reeds bij het beleg van Steenberg in 1622 hadden de Spaanse troepen aan de havenmond van Steenberg een fort opgeworpen²².

Nu de stad weer in Spaanse handen was, is dit fort (misschien slechts een provisorische versterking??) waarschijnlijk geslecht. Bij het uitvoeren van de nieuwe plannen is men echter begonnen, wederom aan het N.W.-einde van de havenmond, een fort te stichten. Dit was ook juist gezien; ingeval van een belegering kon de stad langs de haven door middel van schepen worden bevoorrad. Wanneer echter de havenmond in handen van de vijand was, kon men de stad niet helpen; daarom moest men voorkomen, dat de vijand de havenmond kon bereiken. Ook had men vanaf het fort controle op de Steenbergse Vliet en de omliggende gorzen²³. Het zullen deze redenen zijn geweest, die bij de uitvoering van nieuwe werken aan de bouw van het fort voorrang hebben gegeven. Op 7 april 1626 besloot de Raad van State (met advies van ingenieur David van Orliens) tot stichting van het fort, welk besluit 15 april d.a.v. door de Staten-Generaal werd goedgekeurd²⁴. De dijken in de N.O.-hoek van de Graaf Hendrikspolder, alwaar het fort werd gebouwd, werden gedeeltelijk verwijderd²⁵. Het werk stagneerde nogal, zodat pas op 7 januari 1627 door David van Orliens aan de Raad van State kon worden gerapporteerd, dat het fort tegen iedere aanval verzekerd was.²⁶

Het fort had na zijn voltooiing de vorm van een regelmatige 5-hoek, 5 bastions op de hoeken, en was omringd door een gracht met voorliggende contrescarp, welke bovendien weer van een voorgracht of contrescarpsgracht was voorzien. Een deel van de laatstgenoemde gracht, dat op het Vlietgors was gelegen, dreigde dicht te slibben. Daarom werden de kreken nabij het fort afgedamd²⁷. In de binnenruimte van het fort werden op last van de Raad van State drie corps de gardes (wachthuizen) en hutten voor drie compagnieën soldaten geplaatst²⁸. De Commies van de Raad van State te

Steenbergen, Schagen, wilde de binnenruimte van het fort uitgeven tot stichting van woningen aan zoetelaars, bierstekers etc.²⁹. Tenslotte werd in maart 1628 te Bergen op Zoom aanbesteed het bouwen van een huis voor de commandeur, twee officierswoningen en een kerk, alles te bouwen binnen het fort bij Steenbergen³⁰. Reeds in 1628 wordt het fort „Henricus” genaamd, waarschijnlijk naar graaf Hendrik III van Nassau, naar wie ook de polder genoemd is, in welke het fort is gelegen³¹.

Op 17e-eeuwse kaarten komt ook de naam „fort de Leur” voor, terwijl ook wel de naam „de Schanse” wordt gebruikt; de laatste naam leeft nog voort in de volksmond, zodat de namen „Schans” en „Schansdijk” nog herinneren aan het fort, hetwelk thans

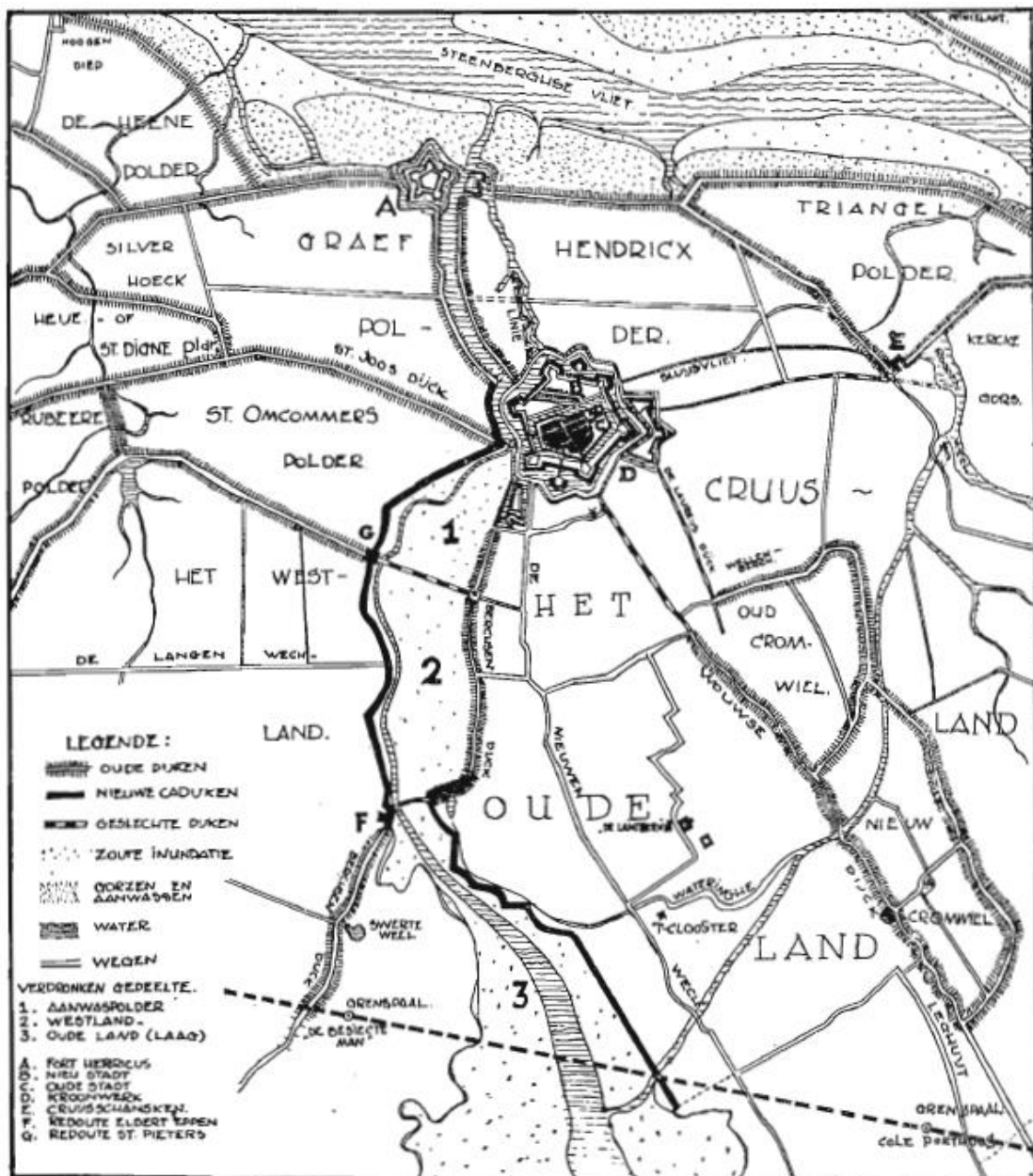

Fig. 2.

DE LINIE BERGEN OP ZOOM—STEENBERGEN OP STEENBERGS GEBIED.

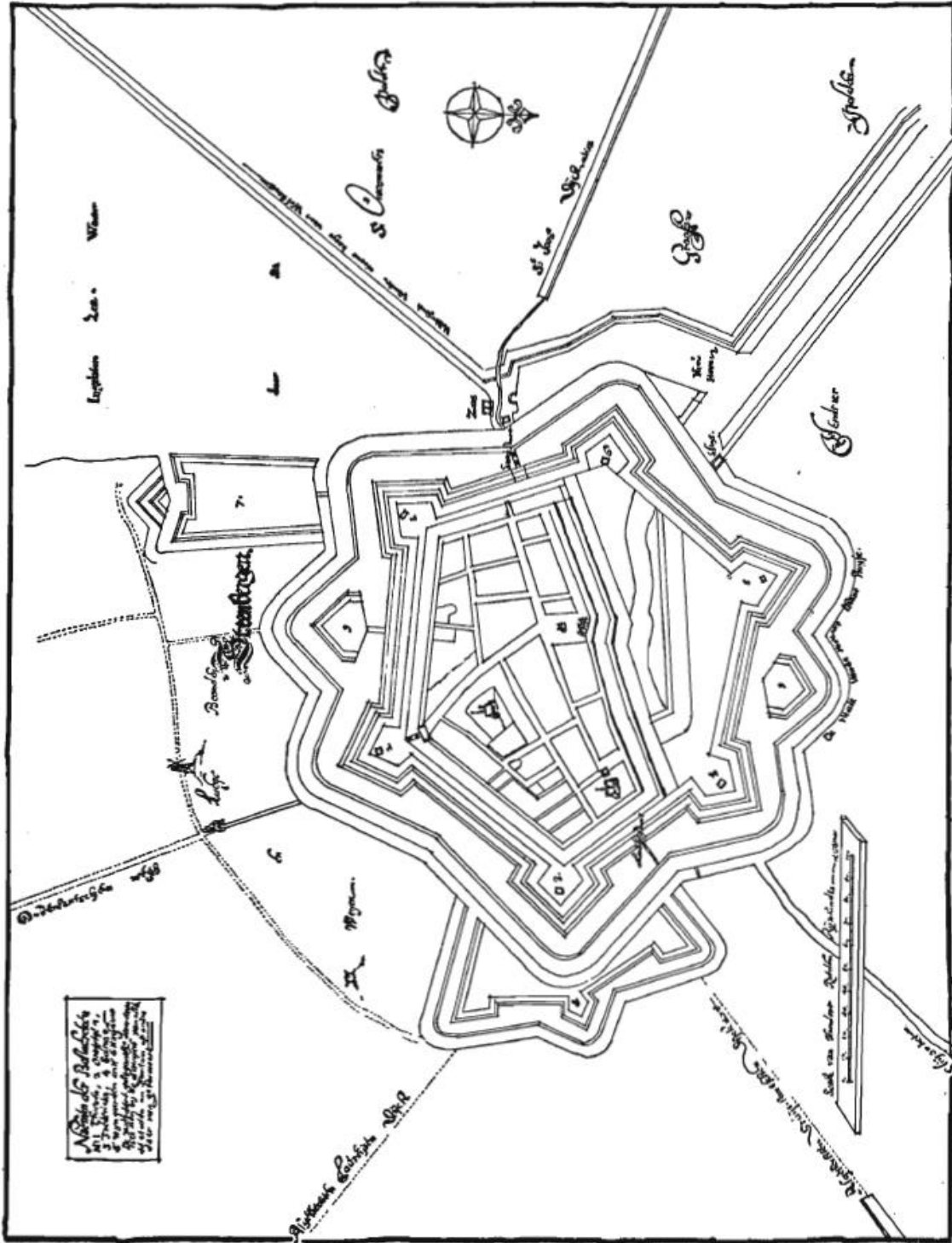
Voor deze tekening is gebruik gemaakt van blad 7 van de Kaart van Zeeland in 9 bladen door Visscher (editie van kort na 1692), vermeld bij Dr W. Unger, Catalogus Historisch-Topografische Atlas van het Zeeuws Genootschap I (1931) no. 96.

grotendeels is geslecht. Tegenover het fort aan de Oost-Havendijk werd een hoornwerk gelegd, zodat in 1628 de havenmond tegen alle aanvallen was beveiligd³².

De zoute inundatie

Ten behoeve van hun bescherming wensten Holland en Zeeland tussen Bergen op Zoom en Steenbergen drie forten³³. De vesting Bergen op Zoom was n.l. aan de noordoostzijde beschermd door een aantal moerassen; waarvan een moeras op Steenbergs gebied was gelegen, het z.g. Oudlands Laag. Tussen deze moerassen bevonden zich echter accessen of hoogten, waardoor men de Eendracht kon bereiken en daarmee zowel de haven van Bergen op Zoom als de vrije vaart tussen Holland en Zeeland bedreigen. Vandaar het besluit om op deze hoge plaatsen drie forten aan te leggen, de befaamde sterkten Roovere, Pinsen en Moermont³⁴. Maar ook ten noorden van het Oudlands Laag kon de vijand naar de „Waterkant⁹” doordringen. Hier bevonden zich n.l. geen moerassen, maar de polders Westland en St. Oncommer³⁵, zodat slechts door het inunderen van deze polders de noodzakelijke veiligheid kon worden verkregen. Tevens zou door middel van deze inundatie, indien deze met de genoemde moerassen werd verbonden, een eventueel te lage waterstand in die moerassen op peil worden gebracht. In het voorjaar 1628 werden te Bergen op Zoom besprekingen gehouden door militaire autoriteiten en de gedeputeerden van de Raad van State. Na deze besprekingen werd tot aanleg van forten en tevens tot het leggen van de inundatie besloten³⁶. Volgens de plannen zouden echter niet de gehele polders Westland en St. Oncommer worden geïnundeerd, doch slechts de oostelijke gedeelten³⁷. Door het inunderen van de gehele polders zou het water zich over te grote oppervlakte moeten verspreiden en het peil van het water in de moerassen niet tijdig kunnen beïnvloeden. Het zoute water werd ingelaten door een sluis aan de westzijde van Steenbergen, „Sas van Steenbergen” genaamd. Een nieuwe watergang van deze sluis tot in het Oudlands Laag maakte tevens vervoer van soldaten en materiaal met schuiten van en naar de forten mogelijk. Vanzelfsprekend werden de dijken tussen de sluis van Steenbergen en het Laag gelegen verwijderd³⁸. Langs de westzijde van de inundatie werden z.g. Kadijken aangelegd teneinde inundatie van het gehele poldergebied te voorkomen. Deze kaden worden „cadijken” of binnendijken genoemd.

Het polderbestuur diende op eigen kosten deze dijken aan te leggen, doch mocht de kosten verhalen op de grondeigenaren in deze polders³⁹. Maar ook in het Oudlands Laag steeg het peil zodanig, dat overstroming van het Oude Land dreigde. Ook langs het Oudlands Laag werd dus een kadijk gelegd⁴⁰. Door de hoge waterstand in de inundatie was echter reeds in augustus 1628 verzwaring van de dijken nodig⁴¹. In' deze maand voeren de eerste schuiten met soldaten door de nieuwe watergang naar het fort Roovere⁴². Het onderhoud van de kadijken heeft de polderbesturen nog diverse malen sommen gelds gekost wegens beschadiging

door de hoge waterstand⁴³. Enige jaren later (tussen 1628 en 1637) werden aan de (nieuwe) haven van Steenberg, aan het einde van de dijk tussen Westland en St. Ontcommerspolder en aan het einde van de Westlandse kadijk drie redouten gelegd, waarvan de eerste „Redoute" werd geheten, de tweede „St. Pieters Redoute" en de derde „Redoute van Eldert Eppen⁴⁴. Thans herinneren de namen „Verdronken Aanwas", „Verdronken Westland" en „de Ligne" nog aan deze belangrijke defensielinie, Na de fortificatie van het gebied ten noorden van Steenberg (1629) werd de stad door een wal met drie bastions verbonden met het hoornwerk tegenover het fort Henricus, waardoor vanaf de stad Bergen op Zoom tot aan de Steenbergse Vliet een onafgebroken rij versterkingen was ontstaan⁴⁵.

Nieuwe omwalling

Na het voltooiën van het fort Henricus kon worden begonnen de oude stadskom van Steenberg van nieuwe moderne wallen te voorzien. De oude vestingwerken werden ingebouwd in een nieuwe wal, welke voor de oude gracht werd gelegd. Deze oude gracht werd dus binnengracht, later Binnenvest of Lindegragt genoemd. Aan de midwest-, zuid- en zuid-oost-hoek van de stad werden bolwerken gelegd. Deze kwamen in de herfst van 1628 klaar⁴⁶. De Blauw- of Landpoort aan de zuidpunt der stad werd door de aanleg van het Zuid-Bolwerk onbruikbaar, zodat een nieuwe poort werd gebouwd in de zuid-westelijke courtine (wal) ter hoogte van de huidige Simonshaven⁴⁷.

Tekenend voor de onveiligheid van deze streken is het feit, dat in dit jaar door de Spanjaarden 40 polderwerkers van Steenberg werden ontvoerd, om in het Spaanse gebied aan de vestingen te werken⁴⁸.

Aan de noordzijde van de stad vormde de oude contrescarp nog steeds de versterking. Gezien de strategische ligging achtte men het echter nodig, de stad nog sterker te maken. Het is vooral de stadhouder Frederik Hendrik geweest, die bij de Staten-Generaal aandrang op voltooiing van de omwalling door het leggen van een wal met drie bolwerken ten noorden van de genoemde contrescarp. De Staten-Generaal hadden echter immer te kampen met de onwil van de diverse provinciën, welke alleen geld wilden afstaan ter verdediging van het eigen gewest. Vooral Zeeland was in deze kwestie dikwijls zeer karig met haar bijdragen. Door de tegenwerking van dit Unielid konden de Staten-Generaal niet tot een besluit komen⁴⁹. Tenslotte liet de Raad van State de bolwerken besteden op rapport, zonder het besluit van de

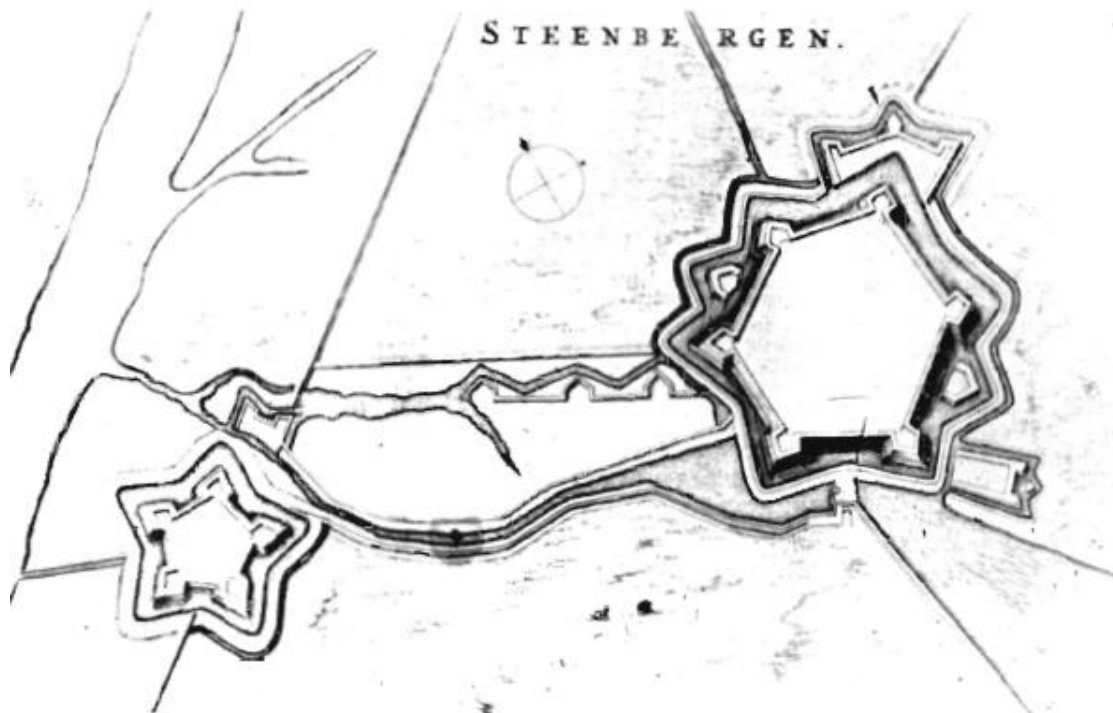

Fig. 4.

STEENBERGEN EN HET FORT HENRICUS in het midden der 17e eeuw. Oriëntatie: Oost. Rechts de vesting Steenbergen. Rechts onder het Verdrongen Westland. In het midden de Haven van Steenbergen met de linie ten noorden van de Stad. Links het Fort Henricus met hoornwerk. Uit I. Blaeu: Tooneel der Steden. Foto: George Jansen, 's-Hertogenbosch.

Fig. 5

GEZICHT OP STEENBERGEN VANUIT HET NOORD-WESTEN. 18e eeuw. Links het Bolwerk Wijngaerden. Midden de Kaaipoort. Daarvóór de Kade met inundatiesluis. Gravure door H. Spilman naar een tekening van J. de Beijer uit Het verheerlijkte Nederland of kabinet van Hedendaagse Gezigten II (Amsterdam 1746), 40. Foto: George Jansen, 's-Hertogenbosch.

inundatie" (het sas van Steenberg) leidde. Bij deze sluis werd in de jaren 1630-1631 door het leggen van kadijken een nieuwe kade gevormd⁵⁵. Deze nieuwe havenkom bestaat nu nog, behoudens enige bochtafsnijdingen en de aanleg van een haventje voor de C.S.M. De oude havenkom bleef binnen de nieuwe wal nog enige jaren liggen, alsmede het afgesneden gedeelte van de Oost-Havendijk. Later werd deze dijk geslecht en de haven gedempt⁵⁶. In 1638 wordt dit gedeelte van Steenberg „Nieu Stadt" genoemd⁵⁷.

Men mene echter niet, dat het toen reeds in de stadskom was opgenomen. Het was nog zeer drassig en als weiland in gebruik; pas na de laatste wereldoorlog is bij nieuwbouw de grond belangrijk opgehoogd en ontwaterd. Ook de Waterpoort, in het noorden van de stad gelegen, verloor door de aanleg van de bolwerken zijn functie; hij werd vervangen door een nieuwe Waterpoort in de westelijke courtine (wal) van de stad gelegen, welke spoedig de naam Kaeijpoort kreeg, evenals de naam Kaaistraat (tevooren Damstraat) afgeleid van de nieuwe Kaaij.

Latere wijzigingen en toevoegingen

Dat het aanleggen van de nieuwe vestingwerken niet voor niets was gebeurd, bleek reeds in 1631, toen de Spaanse troepen een aanval deden op West-Brabant, teneinde Bergen op Zoom, Steenberg en Willemstad in handen te krijgen. Terwijl een Staatse legerafdeling zich te Noordgeest legerde, trok een Spaans leger (onder leiding van Grobbendonck en Santa Cruz) naar Woensdrecht, Roosendaal, Oudenbosch en Prinsenland. Een vloot onder leiding van de Spaansgezinde Jan van Nassau voer door de Eendracht in de richting van Willemstad. Doch op 12 September 1631 werd de vloot verslagen door een aantal schepen onder leiding van vice-admiraal Hollaer⁵⁸. Ondanks de ongunstige tijden bevonden twee gedeputeerden van de Staten-Generaal in 1632, dat de forten en magazijnen van Steenberg in slechte toestand verkeerden. Zij hadden niemand aangetroffen om daarover vragen te stellen⁵⁹. Zo groot was het geldgebrek van de Staten-Generaal, dat zij hun vestingen nauwelijks konden onderhouden.

Als gevolg van de voortdurende Spaanse aanvallen is men er echter toe moeten overgaan de vestingwerken uit te breiden. In 1635 werd ten oosten van Steenberg een kroonwerk aangelegd⁶⁰. Inmiddels was de stad Breda nog immer in Spaanse handen. Diverse malen was reeds een aanval op deze stad beproefd, doch pas in 1637 gelukte het Frederik Hendrik de stad voorgoed onder Staatse macht te brengen. Tijdens dit beleg is waarschijnlijk de Landpoort gesloten, zeer tot nadeel van de stad. Na het toezeggen van diverse subsidiën door de Raad van State werd in 1643 een nieuwe Landpoort gebouwd in de Oost-courtine. Deze poort kreeg de naam Oost- of Kruispoort⁶¹. De reeks vestingwerken, in de 17e eeuw aangelegd, werd in 1639 besloten met de aanleg van een hoornwerk ten zuid-westen van de stad, in de West-hillen.

Men onderschatte het gevolg van deze nieuwe omwalling voor stad en land van Steenberg niet. Niet alleen de plattegrond van de stad werd hierdoor beïnvloed, doch ook het gehele stadsbeeld. Men denke slechts aan het oprichten van de diverse militaire gebouwen⁶². Over de invloed van de aanwezigheid van het garnizoen op de economische en sociale omstandigheden in de stad zou men een studie op zichzelf kunnen maken. Ook het platteland van Steenberg is door het aanleggen van vestingwerken en liniën zeer van aanzien veranderd vooral rond de stad, waar alle hoge gronden en dijken werden afgegraven teneinde de vesting met gemakkelijk te inunderen gronden te omgeven⁶³. Ook werden de polders ten oosten van de stad diverse malen onder water gezet, wat zeker een ongunstige invloed heeft gehad op de economische ontwikkeling van het poldergebied. Na 1648 komen in deze streken geen krijgshandelingen voor, de Republiek was in deze jaren in vele zeeoorlogen met Engeland gewikkeld; het landleger werd verwaarloosd evenals de vestingen. In het jaar 1672 kwam de Republiek echter in oorlog met Frankrijk, Engeland, Munster en Keulen. Nu werd het stadsbestuur gewaarschuwd de vestingwerken te

herstellen⁶⁴. Het jaar daarna werd het kroonwerk geslecht; men achtte het veiliger deze gronden te inunderen. Want men vreesde dat het kroonwerk met de daarnaast gelegen hoge gronden door de vijand zou worden ingenomen, waarna de stad dan spoedig kon volgen. Daarom werden zowel het kroonwerk als de hoge gronden afgegraven⁶⁵. In 1693 bezocht Menno van Coehoorn Bergen op Zoom en Steenberg⁶⁶. Wellicht heeft dit bezoek aanleiding gegeven tot het uitbreiden van de vestingwerken in 1700-1701, waarbij bovengenoemd kroonwerk werd hersteld en omringd door nieuwe voorliggende en flankerende werken⁶⁷.

Hiermede zijn wij echter gekomen aan de 19e eeuw. Met de wens, dat ook de geschiedenis van Steenberg en zijn vesting in deze eeuw terdege bestudeerd zal worden, wordt dit artikel besloten⁶⁸.

Breda,
Steenbergen, juli 1957.

F. A. BREKELMANS.
W. VAN HAM.

A A N T E K E N I N G E N

1. 1 *Geraadpleegde literatuur:*

G. C. A. Juten - De Oudheid van Steenbergen in Taxandria XLI (1934), 320-326.

Dr. A. A. Beekman - Nederland als Polderland. Zutphen, 1932 (de daarin voorkomende kaarten).

G. C. A. Tuten - De Parochiën in her Bisdom Breda, Dekenaat B, o. Z. 11, Steenbergen, 53-112.

C. Slootrnans - Uit Steenbergens verleden v66r 1648, in dit Jaarboek X (1950), 39-82.

L. Merkelbach van Enkhuizen - De Geografische ligging der Oude Stad Breda in Jaarboek Oranjeboom IV (1951), 95-117.

Mr. F. F. X. Cerutti e.a. - Geschiedenis van Breda, De Middeleeuwen. Tilburg, 1952.

Mr. F. F. X. Cerutti - Middeleeuwse Rechtsbronnen van Stad en Heerlijkheid Breda I.

Uuecht, 1956.

Geraadpleegde kaarten:

Naast de hierbij gereproduceerde kaarten:

de Kaart in G. A. Steenbergen, inv. nr. 566 door Ir. N. Reneau van de Vesting van Steenbergen in de 17e eeuw, waarop de oude omwalling is aangegeven.

Oudste kadastrale kaart van Steenbergen door B. Zijnen, Ao 1824, bijgewerkt tot omstreeks 1832, Bureau van het kadaster te Breda. Hierop komen de oude gracht (Lindegragt) voor, alsmede diverse perceelsscheidingen, welke de vroegere begrenzing van de oude gracht aangeven.

Als nadere toelichting op de schets van Steenbergen v66r 1628 (fig. 1) rnoge dienen: De ligging van de molenvesten vinden we ook terug in enkele bestekken uit de 17^e eeuw, aanwezig in het gemeentearchief te Steenbergen (G.A.S.). Zo vinden we in inv. nr. 271: Bestek van „Het maecken ende verbreden van sekeren wech streckende vant cattedag naer den bertsendijk", aanbesteed in 1626. Op 27 juni 1631 werd besteed: „het rnaecken van eenen voetpadt in de nieuwe wech streckende van d'oude geslechte molenvesten zuytwaerts." Op 18 juni 1630 werd aanbesteed het repareren van „den wech tussen de oudepoorte ende den woutsen dijk". Het retrenchement bij de molenvesten in 1627 gemaakt, mocht de aannemer slechten. Het Cattedag was een heul of sluisje in de Molenweg ter hoogte van de plaats, waar de Oudlandse Straat op de Molenweg uitmondt. In 1956 werden hier muurresten gevonden, welke wellicht deel hebben uitgemaakt van deze brug of heul. De Oudlandse straat wordt op de 17e en 18e eeuwse kaarten „Nieuwen Wech" genoemd. Aan de oostzijde van deze weg liep een watergang naar de molenvesten. In een bestek van 8 juni 1634 (inv. nr. 273) komt om. voor: De aannerners zullen: „de wateringe gelegen aen de oostzijde van voorse. wech te weten van de molenvesten af tot aen de heule ligende in de dwers wateringe" op een bepaalde breedte en diepte brengen. De Bergse weg wordt in de 17e eeuw we1 Berchsen dijk of bertsen dijk genoemd. Ook langs de zuidzijde van de molenweg liep een watergang: op 8 juni 1634 werd aanbesteed het „opdoen van de watering loopende vant cattedag langhs de oude stadsvesten tot in de Cruyslandtse wateringe in graef hendricx polder". „De eerste besteding streckende van den nieuwen wech toten pael, (staande in deze watering) tegen d'oude Stadts poorte"; „de tweede beginnende tenden de voorgaende streckende tot aen de heule in de doorsnijdinge aen laureys dijk".

Hiermede zijn de namen, voorkomende op bijgaande schets, verklaard. De Stoofdijk heet op 17e eeuwse kaarten „St. Joosdijk". In 1699 veranderde de naarn in „Stoofdijck", toen aldaar een Meestoof werd gebouwd (Alg. Rijksarchief 's-Gravenhage, Nassause Domeinraad (N.D.) Inv. Hingman nr. 3556, fol. 413).

De molen komt voor in een bestek van 5 juli 1657: „reparatiën tan: Sijnne hoogheijts wint corenmolen, staende op de oude stadsvesten van Steenbergen.

De toponymen op dit kaartje zijn gespeld zoals zij in oude archivalia voorkomen.

2. Geschiedenis van Breda, 36-38; zie ook Middeleeuwse Rechtsbronnen I, no 15.

3. Dr. S. W. A. Drossaers, Het archief van den Nassauschen Domeinraad I Regestenlijst I, no 144.

4. Zie hierover een eerlang te verschijnen studie van de eerstondergetekende in dit jaarboek.
5. Cerutti, in *Gesch. van Breda*, 121-122.
6. Rijksarchief 's-Hertogenbosch, R. Steenbergen 203, fol. 1.
7. a.p., R. Steenbergen 1, fol. 50v en 58.
8. Aldus Jacob van Grymmersteyn in diens leendenombrenent voor de Hertog van Brabant in dit *Jaarboek V*, (1945), 67 en 80.
9. a.p., fol. 1.
10. a.p., R. Steenbergen 2, fol. 170v.
11. art. 88 en 92. *De Voorgeboden zijn uitgegeven in Mr. W. Bezemer, Oude Rechten van Steenbergen*, 1897.
12. art. 93.
13. A. A. Beekrnan, *Dijk- en Waterschapsrecht I*, 815-816.
14. Respectievelijk in 1577, 1581-1582, 1583 en 1590. In 1572 was de stad reeds door de Watergeuzen geplunderd. Zie G. C. A. Juten - *Inname van Steenbergen door de Watergeuzen in Taxandria XXXIII*, (1926), 8 e.v.
 In 1583 speelde zich dicht bij de stad de z.g. slag van Steenbergen af. Zie W. Juten- *Birons legertocht in Taxandria 111*, (1896), 36 e.v.
 Voor andere krijgsgesbeurtenissen zie L. Merkelbach van Enkhuizen - *Krijgsbedrijven tijdens de tachtigjarige oorlog in Halsteren, zijn geschiedenis en zijn archief*, 174 e.v. Overdruk van St. Geertmydtsbronne XV (1938).
15. In 1567 kreeg Ceasar Capuciniani opdracht van de hertog van Alva, Steenbergen, Bergen op Zoom en Willemstad e.o. te fortificeren. Zie G. C. A. Juten - *De Parochien in het Bisdom Breda Dekenaat B*, o. Z. 11, Steenbergen, 54-55. Ook Willem van Oranje liet belastingen heffen ten dienste van de versterking van Steenbergen. Zie Juten, 1.c.
16. Zie schrijven van het stadsbesruur aan de Raad van State, Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, N.D. Inv. Hingman 3556, fol. 102. De ingenieurs David van Orliens en Mr. Pieter van Orliens werden van stadswege beloond. Zie gem. archief Steenbergen, *Stadsrekening (S.R.) 1621*, fol. 39v en 401. Deze werken bestonden o.a. uit: Het maken van een contrescarp (voorwal) ten noorden van de stad ter plaatse van de dam, het rnaken van een nieuwe wal in het noorden van de stad, het repareren van de wallen aan de z., o. en westzijde van de stad, het rnaken van vier nieuwe corps de garde aan de stadswal, her herstellen van bressen in de wallen en van een rondeel ten noorden van de kerk. Zie S.R. 1621, fol. 29r, 311, 341, 39v, 401 en ook de S.R. van de volgende jaren. Reeds in 1603/1604 was een nieuwe Waterpoort gebouwd in het noorden van de stad, ter hoogte van het huidige Wijnstraatje. Zie S.R. 1603/1604, ongefol. In 1609/1610 was een nieuwe Blauwpoort gebouwd. Zie S.R. 1609/1610, ongefol. De Waterpoort werd pas in 1612 voltooid, zie S.R. 1612, fol. 23r.
17. Zie o.m. „*Der Princen Post Ruyter*“. Leyden, Anno 1622, voor Niclaes Geelkerck. *Bibl. Prov. Genootschap 's-Hertogenbosch*, MXVIII H 1.
18. Merkelbach van Enkhuizen, *aw.*, 180-181.
19. Een resolutie van 26 mei 1625 luidt: „Is deur den Secretaris Huygens mondelingh geadviseert aan de H. M. Heeren Staten Generael dat den Raedt soude seer nodich vinden ten aensien dat de stadt van Steenbergen by noodt niet en is om lange tegen te houden, dat opte haven een fort gemaect wierde ende by tiids alle provisien uytte stadt gehaelt." Uit de resolutien van 7 juli 1625 blijkt, dat de Staten Generaal om advies hadden toegezonden tekeningen van de forten, die ter bevrijding van de Hollandse stromen gelegd moesten worden op het „hooffU van Steenbergen, Dinteloord en Roodevaert". De kosten zouden belopen f 135.900,-. Hierover was overleg gepleegd met mr. Davidt van Orliens. Men adviseerde, dat de werken tot stand gebracht dienden te worden. „Belangende de stadt van Steenbergen dat men soude sien moeten deselve te houden, totdat het

fort opte haven soude in defensie sijn". In de resoluties van 21 juli 1625 leest men, dat de aanbesteding zou geschieden op 29 juli.

(Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, Raad van State (R.v.S.) no 43, fol. 61v, 77v en 83).

20. Bij resolutie van 31 juli 1625 wordt order gegeven de besteding niet te houden of, als te reeds gehouden was, het werk niet te laten beginnen. (Zie ook de res. van 10 en 26 juli 1625 betreffende deze aangelegenheid). (R.v.S. no 43, fol. 8%).
21. F. J. G. ten Raa en F. de Bas - Het Staatsche Ieger, IV. (Breda, 1918) 11. Holland beloofde in de betaling te vooien, mits de andere provincien op gezette tijden zouden afrekenen (Res. S.G. 22 jan., 3 april, 5 juni, 3, 6, 22, 24, 27 en 28 juli, 5, 6 en 10 aug. 1627). "
22. Zie o.m. „Der Princen Post Ruyter". "
23. De Vliet-gorzen (ten noorden van de Graaf Hendrikspolder) waren nog niet bedijkt, terwijl op de Prinsenlandse oever alleen de Oude Polder bestond.
24. „Is metten ingenieur Mr. Davidt van Orliens gedelibereert opt fortifi(c)eren van de Stadt van Steenbergende ende alzoo lest gevonden wordt een fort te leggen opte Haven, zoo is geresolveert dat Mr. Davidt eenen overslach zal maeken ende by geschrifte stellen van tghene het zal mogen beloopende om daerop gelet ende den Heeren Staten Generael tzelve dan voorgedragen te worden." (res. 7 apt. 1626). Naar aanleiding van een resolutie van de Staten-Generaal d.d. 15 apt. 1626 wordt besloten een fort te bouwen. Mr. Davidt van Orliens had „caertten" daarvan overgelegd. Hij krijgt nu opdracht een bestek te formeren. (res. 17 apt. 1626). Aan de commies Schagen te Steenbergende wordt f 30.000,- gezonden voor de bouw van het fort. (res. 25 apt. 1626). (R.v.S. no 44, pag. 109, 115 en 123).
25. Davidt van Orliens krijgt opdracht de dijk, die tegen de wal van het nieuwe fort aanloopt, door te snijden ter diepte van 12 voet en op redelijke breedte omdat het fort zoveel mogelijk beveiligd zal zijn tegen vijandelijke aanvallen. (res. 18 juli 1626, R.v.S. no 44, pag. 24).
26. „Mr. Davidt van Orleans al over eeninghen tydt beschreven ende nu gecomen sijnde doet rapport van gelegentheit van het fort by Steenbergende, hoeverre de wercken de hutten ende voorts alles gebrocht is ende dattet fort voor surprise nu wel verseekert is ende oock voor gewelt. (res. 7 jan. 1627, R.v.S. no 44, pag. 14).
27. Op eenen brief van den 27en April van den ontvanger Schaghen is goetgevonden hem t'antwoorden dat hij sal doen toedammen eenighe kreeken off canalen bij hem bevonden in de gorsinghe bij de Steenberchse vliet ende deur dewelcke met de vloet veel slibber in de contrescarps grachte comt. Item dat hij de nieuwe brugge aen 't fort met een gemeene olieerve sal doen becleeden tot beter behoudenis van thout, alles ten minste coste." Ook moet hij de aannemers der werken aldaar aansporen hun werk te voltooien. (res. 4 mei 1627, R.v.S. no 44, pag. 182).
28. In het fort zullen worden gemaakt hutten voor drie compagnien solda:en en drie corps de mardes. De aanbesteding werd bernald op 3 i.u li 1626. (res. 3 iuli 1626. R.v.S. no 44.2e half jaar pag. 3)
Er moeten 4 of 5 sentinelhuisjes worden gemaakt in her fort. (res. 21 juli 1626. R.v.S. no 44, 2e halfjaar pag. 26).
29. De ontvanger Schagen wilde grond in het fort uitgeven tot stichting van woningen aan zoetelaar, bierstekers, bakkers, etc. Zeeland had zijn quote in de kosten van het fort te Steenbergende nog steeds niet voldaan („niet eenen S N Y V ~ ~ " zelfs!). (res. 21 juni 1627, R.v.S. no 44, 2e halfjaar pag. 36).
30. Het magazijn in het fort is aangenomen door Marten Gilliss. (res. 14 apt. 1628. R.v.S. no 45, pag. 22).
Het commandeurshuis e.a. werden dus binnen her fort Henricus gebouwd, niet binnen de stad Steenbergende. Merkelbach van Enkhuizen a.w. 316 meent met behulp van een kaart van Nic. Visscher re kunnen beweren, dat deze binnen Steenbergende werden gebouwd. Het onderschrift van die kaart zegt echter: „Binnen her Royael **Fort** van Steenbergende."

31. De naam „Schanse“ komt o.a. voor in S.R. 1627, fol. 33r. De naam „Fort op 'tHooft van Steenbergem" duidt op het havenhoofd van Steenbergem, ten noorden van dit fort gelegen, dat was aangelegd in 1612, zie S.R. 1612, fol. 27.
Voor de aanleg van het fort met de contrescarp werden 12 gemeten land afgegraven. Zie gem. archief Steenbergem, Archief van de Graaf Hendrikspolder, rekening 1628, fol. lv. e.v.
32. S.R. 1627, fol. 33r. In 1827 werd her fort Henricus met de andere vestingwerken verkocht. De koper van het fort was J. Laane, koopman te Steenbergem voor f 3 2 0 0 , De volgende eigenaren waren de kinderen Smits, Rumolda V. Smits te Eindhoven, J. W. v.d. Velden te Eindhoven, D. Raaijmakers te Steenbergem en tenslotte de Wed. L. Raaijmakers- Wijnen te Steenbergem (Welberg), welke her land thans nog bezit. In 1913 werden de grachten gedempt en de wal voor een deel geslecht. Ondanks deze slechting is de plaats van het fort nog zeer duidelijk te onderscheiden.
33. F. J. G. Ten Raa en F. de Bas, a.w., 22-23.
34. Mr. J. Belonje - Het fort Rovers of de Rovere in dit Jaarboek XV, (1955), 79-93.
35. Het Westland was bedijkt in 1421, de Aanwas- of St. Ontcommerspolder in 1482. In 17e eeuwse stukken is het Waterschap genaamd „Westland en St. Omcommers" een bewijs dat men toen reeds de naam van de middeleeuwse volksheilige St. Ontcommer had vergeten.
36. Men zie b.v. de kaart met onderschrift door Nic. Visscher, Amsterdam 1629, waarvan een exemplaar in het gemeentehuis te Steenbergem.
37. De veronderstelling van dr. A. A. Beekman in Nederland als polderland (Zutphen, 1932), dat Verdrongen Aanwas en Verdrongen Westland poldertjes uit de 14e eeuw zouden zijn en dat de namen op herdijking wijzen, moet dus op een fictie berusten. Ook de kaart van het Polderland van West-Brabant omstreeks 1575 in C. J. F. Slotmans, Jan Metten Lippen t.o. pag. 390 behoeft in deze verbetering. V66r het jaar 1628 vormden Verdrongen Aanwas en Westland met de polders Aanwas en Westland een geheel.
38. Het geslechte deel van de dijk tussen Aanwas en Westland heet tegenwoordig Olmendreef. Op 25 mei 1628 werden de kadijken aanbesteed. Zie G.A.S., inv. nr. 271, div. bestekken 17e eeuw.
39. Bedoelde machtiging ontvingen de ingelanden op 10 juli 1628. G.A.S., inv. nr. 278.
40. De aanbesteding van de Oudlandse cadijk had plaats op 22 juni 1628.
41. G.A.S., inv. nr. 271 en 273, diverse bestekken 17e eeuw.
42. Zie o.a. de reeds genoemde kaart van Nic. Visscher (noot 36).
43. „De Burgemeesters Meerman van de Delft ende Kinschot van de Hage, audiëntie versocht hebbende, leveren over eene requeste van de ingelanden van de Polders aen de Westzijde van Steenbergem, daarvan sij mede syn, daerby sy clagen, dat den Commandeur, Capiteyn Wyngarden, heeft doen opentempelen ende open houden de soute deuren van de sluyse aen de westsyde van Steenbergem om water in re laten, waerby het regenwater nu comende, hetselve soo is steygerende dattet we1 11/2 voet is staende boven her gemeene peyl, soo dat niet alleen den rystuyn, daarmede den nieuwen cadyck int Oudelandt by d'ingelanden is versien, nizz te stade comt, maer denselven cadyck bwen 't ryswerck is beschadight, dat met storm denselven cadyck in peryckel is van deurbrecken. tot groot bederff van d'ingelanden." (res. 12 nov. 1629, R.v.S. no 46, pag. 316).
44. Later was de naam „Elders Redoute", thans is de naam van deze plaats „De Witte Ruiter".
45. Deze wal (linie) komt om. voor op de kaart van Steenbergem en het Fort Henricus in Toonneel der steden van de Vereen. Nederl. door J. Blaeu, Amsterdam 1649, hierbij gereproduceerd. Van het gehele verdedigingsstelsel van de Steenbergse grens tot de Vliet poogt een hierbij afgedrukte scheakaart een beeld te geven.
46. „Op eennen brief van de heere de Roovre van den 13en deses schrijvende dat de commandeur Thienen aenhoudt, terwijlen een Bolwerck tot Steenbergem gemaect is ende d'andere wee binnen 14 dagen in defensie sullen sijn dat men de baterijen soude willen besteden, is nae communicatie met Syn Excellencie goetgevonden re antwoorden, dewijle men verstaet dat de eemvercken van

de batterijen alreede gemaect syn ende dattet tegen de winter gae, ende datter oock noch gheen geschut en is, dat men oversulcx niet noodich en vindt vooralsnoch de beddingen te maken, die doch altijd met hont uytter magasijn des noodt sijnde cunnen gemaect worden." (res. 19 okt. 1628, R.v.S. no. 45, fol. 247).

47. De Oude Blauwpoort was in 1609/1610 gebouwd. Zie G.A.S., S.R. 1609/1610, ongefol.
48. Ten Raa en de Bas a.w., pag. 24.
49. Reeds in jan. 1629 werden de heren De Roovre en Scone bij den Prins ontboden om diens gevoelen nopens de versterkingen te vernemen. Zij brachten 20 jan. in de Raad rapport uit. De kosten der werken werden op f 100.000,- begroot. (R.v.S. no 46, pag. 31).
De resoluties van 12 maart 1629 vermelden: „Also tot verscheyden malen aen de H: Mo: Heeren Staten Generael aengehouden is om resolutie nopende de wercken van Steenberg en de dat mits de difficulteyt van de provincie van Zeelandt, tot noch toe daerop niet en heeft cunnen geresolveen worden, daer nochtans den tijd vast is loopende, ende dat de billetten van de verpachtinge, die anders affgesonden soud en worden daerna sijn wachtende, soo is nae delibera~ie goetgevonden, dat de besteding der voorsch. Wercken sal gedaen worden op rapport. (R.v.S. no 46, pag. 157).
50. Ten Raa en de Bas a.w., pag. 24.
51. „Is binnen gestaen den ingenieur Vleugels ende heeft den Raedt gedient van advys ende bericht op eene memorie van eenich wercks van gneen groote importantie, die tot Steenberg soude van nooden sijn, waerop gedelibereert ende yeder point apart geexamineert, synde, is daerop geresolveert als te sien bij de cotype aen de liasse rer secretarye." Vleughels en Schanen moeten de aanbestedinn laten doen. (res. 8 aun. 1629, R.v.S. no 46. ag. 105).
52. De technische gegevens zijn ontleend aan her bestek der noordelijke Bolwerken, G.A.S., inv. nr. 272. Verklaring van de technische benamingen in W. H. Schukking - De Oude Vestingwerken van Nederland. Amsterdam, 1947.
53. G.A.S., inv. nr. 271. Verslag van de inspectie van het graven van deze watergang door It. Vleughels en de Gesworen Lanuneter A. Bruijnencruijs d.d. 21 november 1629.
54. Zie de kaart in de Bibl. van her Pmv. Genootschap te 's-Hertogenbosch, nr. S. 83 1 lc (5), hierbij gereproduceerd, fig. 3. De kaart heeft een schaal van 100 roeden rijnlans. De maker is onbekend. Volledige titel: „Naemen der Bolwercken. No. 1. Thienen. 2. Oraengien. 3. Fredericus. 4. Solms. 5. Wijngaerden en No. 6 Nassauw." Hiervan zijn de nummers 1, 2 en 3 aangelegd in 1628; 4, 5 en 6 in 1629. Verder staan nog op de kaart aangegeven: 7. hoornwerk, aangelegd in 1639. 8. kroonwerk, aangelegd in 1635. 9. Ravelijns (ten noorden en zuiden van de stad) aangelegd 1630-1631. Van links naar rechts zijn aangegeven: „Afgeslechten Laureijsendijck", thans Laurentiusdijk, „Afgeslechten Cmyslantschen Dijck" thans Afgeslechedijk, „Sluysvliet" thans Brede Watergang of Vlietje; „De Vliedt van de nieuwe steene sluiise" thans Vlietje, „Sluys thans de Bonsingval; „St. Joosdijck" thans Stoofdijk, „Waterganck van den nieuwe Kaaye vant Westlandt" thans Westlandse watergang (langs het Doornedijkje). „Zas thans Kaai- of Inundatiesluis, „Ingelaten zeewater door dit Zas"; dit gebied heet thans Verdronken Aanwas, „Jaege beemden", dit gebied is nu de nieuwe wijk Zuid-West I1 met fabriek H.K.I., „Oudenlantschen wegh" thans Wipstraat, „Weyenu thans geslechte vestingwerken tussen Krommeweg en Zuidvest. Aan de Wipstraat ziet men het restant van de oude toren, rechts daarvan de oude Molen langs de Molenweg en in de stad links in het midden (bij de „Land-poort") de parochiekerk en in het midden de gasthuiskapel. De Landpoort, gebouwd in 1643, werd later Kruispoort en de Waterpoort later Kaaipoort genoemd.
55. G.A.S., S.R. 1631 fol. 39r en 40r. bestekken van de cadijken in G.A.S., inv. nr. 272 en 280.
56. G.A.S., S.R. 1635, fol. 11 v en S.R. 1646, fol. 21r.
57. A.R.A. 's-Gravenhage, R.v.S. nr. 2134, fol. 503v.
58. Ten Raa en de Bas, a.w., pag. 53.
59. T.a.p., pag. 345.

60. G.A.S., S.R. 1635, fol. lor.
61. G.A.S., Inv. nr. 278n en G.A.S., inv. nr. 129 Rekening met bijlagen over de bouw van de nieuwe oostpoort achter de kerk, 1643.
62. Zo werd de kapel van her Weeshuis omgebouwd tot woning van de commies der Amonitie en ontvanger der Staten middelen. (A.R.A. 's-Gravenhage, N.D. nr. 3556, fol. 157).
Diverse logementen, bezit van de stad, werden aan de militairen verhuurd, b.v. de logementen in de Kerckstraat (Grote kerkstraat), het straatje van den Geweldigen (Rozemarijnstraat), de Blaeupoorte Strate (Blauwstraat), de Damstrate (Kaaistraat) en op de Markt.
Lijst van deze logementen in G.A.S., inv. nr. 276 1.
63. Zie diverse bestekken in G.A.S., inv. nrs 271 t/m 273.
64. G.A.S., inv. nr. 280q.
65. T.a.p. en S.R. 1701,-ongefol.
66. Mr. Belonje, a.w., 84-85 cfr. J. G. W. Markes - Memorie behelzende enige der belangrijke gebeurtenissen gedurende het leven van Menno Baron van Coehoorn. ('s-Gravenhage, 1825), 121 en 127.
67. Zie o.a. de kaart in het Mus. Bodellianum te Leiden, port. 8, nr. 130. In het jaar 1827 werden de vestingwerken aan particulieren verkocht op voorwaarde van gedeeltelijke slechting. De nog resterende militaire gebouwen werden in 1855-1856 afgebroken.
68. De gegevens voor dit artikel uit het archief van de Raad van State en de Nassause Domeinraad werden bijeengebracht door de eerstondergetekende. Voorts werden vele van diens aantekeningen uit het Steenbergse archief benut. De overige bronnen werden verzameld door de tweede ondergetekende, die ook de tekst schreef. Hierbij werd overleg met de eerstondergetekende gepleegd. fig. no. 1, 2 en 3 zijn getekend door H. Vlamings, ambtenaar bij de Dienst van gemeentewerken te Steenberg. De spelling der op die kaart voorkomende narnen is, zoals in noot 1 gezegd, ontleend aan 17e eeuwse archiefstukken. Het kaartje is dus geen copie van een oudere kaart.